

УДК 343.98

Христина Івасюк,

аспірант кафедри правосуддя

Київського національного університету імені Тараса Шевченка

ОСОБА ЗЛОЧИНЦЯ ЯК ЕЛЕМЕНТ КРИМІНАЛІСТИЧНОЇ ХАРАКТЕРИСТИКИ ШАХРАЙСТВА У СФЕРІ СТРАХУВАННЯ МАЙНА

Статтю присвячено дослідженню особи злочинця – одного із визначальних елементів криміналістичної характеристики шахрайства у сфері страхування майна. Критеріями дослідження стали соціально-демографічні, правові і морально-психологічні ознаки. Наведено класифікацію шахраїв у сфері страхування майна залежно від ролі, яку вони виконують у страхових правовідносинах, розкрито їхні ознаки та визначено особливості. Досліджено основні типи шахраїв у сфері страхування майна. Зазначено проблемні питання, які безпосередньо стосуються криміналістичної характеристики особи злочинця – шахрая у сфері страхування майна, запропоновано шляхи їх вирішення.

Ключові слова: криміналістична характеристика, особа злочинця, розслідування, шахрайство, страхування майна.

Постановка проблеми в загальному вигляді. Особа злочинця є одним із основоположних елементів криміналістичної характеристики будь-якого злочину. Ґрунтовне дослідження цього елемента дає можливість встановити психологічні особливості вчинення конкретного злочину, що, своєю чергою, забезпечує формування ефективної методики його розслідування.

Із розвитком суспільних відносин все більшого значення набуває інститут страхування. Саме тому дослідження проблематики злочинів у сфері страхування майна відіграє важливу роль в процесі захисту прав та інтересів як страховиків, так і страхувальників. Низький рівень дослідження особливостей вчинення злочинів у сфері страхування призводить до труднощів у процесі розслідування, що безпосередньо впливає на статистику їх розкриття та притягнення винних осіб до відповідальності. Особливо гостро дане питання постає в контексті такого виду страхування, як страхування майна.

Говорячи про особу злочинця в контексті шахрайства у сфері страхування майна, варто зазначити, що натепер відсутні ґрунтовні дослідження даної проблематики в юридичній літературі. Саме тому для підвищення ефективності розслідування злочинів у сфері страхування майна необхідно здійснити ґрунтовне науково-практичне дослідження особи шахрая.

Дослідження особи злочинця є надзвичайно важливим аспектом формування тактики та методики розслідування конкретного злочину; спосіб вчинення злочину, типова слідова картина, залежать безпосередньо від особистісних характеристик особи злочинця,

психології його поведінки. Саме тому рівень дослідженості особи злочинця впливає на правильність формування переліку необхідних слідчих (розшукових) дій, які необхідно здійснити з метою притягнення винної особи до відповідальності та визначення напрямку розслідування таких злочинів загалом.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематикою особи злочинця як елемента криміналістичної характеристики злочинів займалися такі вчені як: Ю.П. Аленін, В.П. Бахін, Р.С. Белкін, І.О. Возгрін, А.Ф. Волобуєв, П.С. Дагель, А.В. Іщенко, В.Ф. Єрмолович, Н.І. Клименко, О.М. Колесніченко, О.В. Кузьменко, В.О. Коновалова, В.К. Лисиченко, В.Г. Лукашевич, Р.М. Мельник, М.І. Порубов, М.В. Салтевський, В.Ю. Шепітько, М.П. Яблоков та інші вчені.

Проблематику шахрайства у сфері страхування з криміналістичної точки зору досліджували так вчені, як С.В. Владимиренко, Ю.Ю. Гончар, О.М. Засць, Л.А. Криворучко, Л.В. Шірінян, С.Я. Шевчук, Т.В. Яворська. Проте особа злочинця як елемент криміналістичної характеристики у контексті розслідування шахрайства у сфері страхування майна не була предметом спеціального наукового дослідження, а тому ця стаття є актуальною.

Мета та завдання – дослідження криміналістичних особливостей особи злочинця як структурного елемента шахрайства у сфері страхування майна, розкриття проблемних питань, які виникають у процесі розслідування, та визначення шляхів їх вирішення.

Виклад основного матеріалу. Аналізуючи проблематику дослідження особи шахрая як елемента криміналістичної характеристики шахрайства у сфері страхування майна, варто насамперед зацентрувати увагу на родовому понятті «особа шахрая», адже, на нашу думку, особа шахрая у сфері страхування майна є видовим поняттям стосовно поняття «особа шахрая», а отже, йому притаманні всі загальні ознаки, що властиві шахраям загалом.

Обґрунтованою є позиція В.Ю. Шепітька з приводу того, що особа шахрая характеризується специфічним комплексом ознак. Більшість злочинців мають сильний дар уяви, вони використовують вплив і вміння переконувати людей [1, с. 144].

Особа шахрая характеризується високим рівнем інтелектуального розвитку, адже даний злочин вчиняється шляхом введення в оману осіб, що можливо здійснити тільки за умов винахідливості та кмітливості особи злочинця. Саме тому в контексті дослідження особи шахрая варто зазначити, що в даному випадку превалюють соціальні навички особи, її психологічні особливості та рівень інтелектуального розвитку. На друге місце слід поставити фізичні властивості шахрая, які не мають такого вагомого значення, як інтелектуальні особливості конкретної особи. У зв'язку з вищезазначеним обґрунтованою є позиція О.Л. Мусієнко з приводу того, що у криміналістичній літературі вказується, що здебільшого шахраї певною мірою відрізняються від таких злочинців, як, наприклад, злодії, грабіжники, хулігани. Як правило, шахрайство вчиняють особи зрілого віку, що мають хитрий, виверткий розум, уміють зацікавити навколишніх, справити на них сприятливе враження. Вони мають досить добру спостережливість і швидку реакцію на обстановку [2, с. 168].

Як зазначає О.П. Бушан, особистість злочинця включає в себе в числі інших ознак, які відповідно до закону характеризують суб'єкт злочину, такі: фізичну сутність особи як людського індивіда, його вік і психічний стан, а також деякі ознаки, наприклад: посадове становище, специфічне коло обов'язків, особливе положення по відношенню до інших осіб і т. д., у силу якого особа може розглядатися як спеціальний суб'єкт. Крім того, особистість злочинця включає багато інших ознак індивіда, які не пов'язані з його правовою характеристикою як суб'єкта злочину, зокрема: місце в системі суспільних відносин, роль у великих і малих соціальних групах, зв'язки і прояви у зазначених групах, ставлення до наявних соціальних цінностей [3].

Не можна не погодитися з позицією В.В. Лисенка, який зазначає, що особа, що

вчинила злочин, є сполучною ланкою між елементами криміналістичної характеристики. Це пов'язане з тим, що об'єкт злочинного посягання, спосіб вчинення злочину, виконання певних дій, залишені сліди та інше завжди зумовлені особистісними якостями злочинця. Дії, виконувани злочинцем, – це взаємозалежна система внутрішніх (психічних) і зовнішніх (динамічних) рухів [4, с. 33].

На нашу думку, такий елемент криміналістичної характеристики злочину, як особа злочинця, є визначальним для інших елементів. Тобто від особливостей особи злочинця залежить змістове наповнення всіх інших елементів криміналістичної характеристики злочину.

М.Т. Ведерніков зазначає, що особа злочинця – це конкретна особа, для якої характерні прояви її почуттів і в основних сферах діяльності будь-якої людини, і в специфічній правовій сфері у процесі реалізації спеціального правового статусу і виконання правової соціальної ролі [5, с. 45-49].

М.М. Демідов під особою злочинця як елемента криміналістичної характеристики розуміє стійку криміналістично значимі сукупність психофізичних властивостей і якостей, мотиваційних установок, емоційної і раціональної сфер людської свідомості, що відобразились у слідах злочину в процесі підготовки, вчинення і приховання слідів злочину, а також поведінки після вчинення злочину [6, с. 87].

Однак, на нашу думку, невиправданим є обмеження змістового наповнення поняття «особа злочинця» виключно психологічними та мотиваційними аспектами поведінки конкретного злочинця. Визначення такого характеру не відображають повною мірою особливостей особи злочинця як елемента криміналістичної характеристики злочину. Особа злочинця – це насамперед біологічна істота, якій притаманна психіка, особливості якої і зумовлюють характер вчинення нею злочину. Варто зазначити, що такий елемент криміналістичної характеристики злочину, як особа злочинця, розглядається вченими-криміналістами в різних аспектах, що зумовлює наявність різних наукових підходів до визначення сутності особи злочинця як елемента криміналістичної характеристики злочину.

У даному контексті слушною є позиція Н.Т. Ведерникова, який зазначає, що в розробці криміналістичної характеристики особистості злочинця досить важко виділити інформацію, що має суто криміналістичне значення, оскільки особистість – єдине цілісне явище, всі сторони якого взаємопов'язані і взаємозумовлені, хоча в науковому сенсі цілком правомірно ставити питання про кримі-

налістично значущі властивості особистості злочинця, криміналістичний аспект вивчення особистості обвинувачуваного [7, с. 76].

Більшість правників виділяють такі елементи криміналістичної характеристики особи злочинця: 1) соціальні – соціальне положення, освіта, національність, сімейний стан, професія і тому подібне; 2) психологічні – світогляд, переконання, навички, звички, емоції, відчуття, темперамент тощо; 3) фізіологічні – анатомічні і функціональні ознаки, біохімічні особливості тощо [8, с. 23].

Не можна не погодитися з позицією М.С. Жилкіної, яка зазначає, що особа шахрая досить специфічна з огляду на його психологічні якості та особливості, зокрема: дар переконувати; вміння викликати довір'я та повагу у представників різних вікових, соціальних та психологічних груп; адаптивність і гнучкість; вміння швидко реагувати на зміну обстановки; схильність до ризику (так званий «азарт гравця» – бажання «переграти» опонента); знижене почуття тривожності; високий самоконтроль тощо [9, с. 131–132].

Досліджуючи особливості такого елемента криміналістичної характеристики шахрайства у сфері страхування майна, як особа злочинця, варто звернути увагу на таке. Шахрайство у сфері страхування можливе виключно у разі наявності страхових правовідносин між страховиком та страхувальником. Тобто особа злочинця повинна бути суб'єктом страхових правовідносин і мати статус або страховика, або страхувальника. У цьому контексті можна говорити про те, що шахрайство у сфері страхування майна характеризується спеціальним суб'єктом, оскільки суб'єктом вчинення конкретного виду шахрайства може бути тільки обмежене коло осіб.

Однак треба враховувати той факт, що сьогодні надзвичайно поширеними є випадки, коли особа видає себе за представника відомої страхової компанії, користується її фірмовими бланками та має підроблену печатку відповідної юридичної особи. У цьому контексті постає питання про визнання такого шахрайства шахрайством у сфері страхування майна. Ми дотримуємося позиції, що даний вид шахрайства не характеризується ознаками шахрайства у сфері страхування майна, оскільки особа злочинця в даному випадку не має юридичного статусу ні страховика, ні страхувальника. Відповідно, враховуючи той факт, що фактично між суб'єктами не існує страхових відносин, методика розслідування такого злочину є абсолютно інакшою та не стосується сфери страхування.

Варто погодитися з позицією С.В. Владимиренко з приводу того, що до суб'єктів вчи-

нення злочинів у сфері страхування потрібно віднести ті категорії, які завдяки укладеному договору страхування стають учасниками відповідних правовідносин. Традиційно сторонами в договорі страхування виступають: представники страхових організацій – так звані страховики, особи, які бажають застрахуватися, тобто страхувальники, та з цієї сторони учасником таких правовідносин може бути вигодонабувач. Саме ознаки, які характеризують правове становище учасника таких правовідносин, можуть суттєво впливати на сутність та ознаки страхового шахрайства [10, с. 185].

У цьому контексті варто відзначити наукову позицію Н.Б. Пацурії, яка серед особливостей страхових правовідносин виділяє таку специфіку, як особливий (обмежений) суб'єктний склад. У зв'язку з обмеженим характером суб'єктного складу страхових правовідносин логічним є висновок щодо обмеженого характеру і кола осіб, які можуть виступати в ролі шахрая у сфері страхування майна. З метою ґрунтовного дослідження особи шахрая у сфері страхування майна необхідно виділити види таких шахраїв [11, с. 98].

Так, насамперед шахрайство у сфері страхування майна вчиняється страхувальником з метою отримання страхового відшкодування за відсутності страхового випадку шляхом його інсценування, тобто штучного створення страхового випадку.

До другої групи осіб, які можуть виступати в ролі злочинця у сфері страхування майна, є безпосередньо працівники страховика. Як слушно зазначає з даного приводу І.В. Іщук, участь у вчиненні злочину працівників страхових компаній є визначальним чинником, що ускладнює їх виявлення та розкриття, оскільки ці особи, як правило, завжди вміло використовують зі злочинною метою специфіку страхових відносин та застосовують свої спеціальні знання для приховування слідів шахрайства [12, с. 80].

Не можна не погодитися з вищезазначеною позицією, адже досконале розуміння системи страхування та безпосередньо порядку роботи конкретної страхової компанії дає можливість працівникові прорахувати всі можливі ризики з метою ефективного приховування злочину, правдоподібного інсценування страхового випадку. Дотримуємося думки, що працівник компанії виступає у ролі організатора, підбурювача або ж пособника у скоєнні злочину, що призводить до збільшення суспільної небезпеки такого злочину шляхом вчинення його групою осіб.

Третім видом особи шахрая у сфері страхування майна є безпосередньо сам страховик.

Однак випадки вчинення шахрайства у сфері страхування майна стосовно страхувальника є обмеженими. Яскравим варіантом є випадок, коли сам страховик виступає у ролі особи шахрая у сфері страхування майна і його метою є отримання страхового відшкодування за договором перестрахування майна шахрайським шляхом.

Аналізуючи такий елемент криміналістичної характеристики шахрайства у сфері страхування майна, як особа злочинця, варто звернути увагу також і на класифікацію типів шахраїв. Так, до них слід віднести:

1) шахраїв-дилетантів, які здійснюють обман страхової компанії вперше через ситуацію, що склалася;

2) осіб, які здійснюють страхові шахрайства для компенсації витрат на бізнес і комерційну діяльність;

3) осіб, які через свої посадові обов'язки реєструють або розслідують обставини страхової події, а також видають документи, підтверджуючі розмір шкоди і збитку від страхового випадку;

4) професійних шахраїв – осіб, які професійно і систематично займаються реалізацією шахрайських схем.

Із розвитком та поширенням шахрайства у сфері страхування майна збільшується і масштаб даних злочинів. Так, непоодинокими є випадки, коли з метою вчинення шахрайства у сфері страхування майна створюються організовані злочинні групи, що безпосередньо спеціалізуються на шахрайстві у сфері страхування майна. У зв'язку з цим збільшується суспільна небезпека даного діяння, підвищується організованість осіб, які займаються такими видами злочинів, формується конкретна тактика, що призводить до труднощів у процесі розслідування шахрайства у сфері страхування майна.

Характеристика особи злочинця як елемента криміналістичної характеристики злочину повинна будуватися на основі врахування тих типових рис соціального і соціально-психологічного характеру, що властиві особам, які вчинили злочини розглянутої категорії протягом певного часового періоду. Знаючи їх, слідчий зможе правильно визначити напрям розслідування. Крім того, не можна забувати, що чим глибше слідчий вивчить психологію обвинуваченого, тим ефективніше він зможе проводити будь-яку слідчу (розшукову) дію, одержати найбільш повний доказовий матеріал.

Висновки

Отже, враховуючи вищезазначене, варто підсумувати, що, досліджуючи особу шахрая як елемент криміналістичної характеристики

шахрайства у сфері страхування майна, варто насамперед зацентрувати увагу на родовому понятті «особа шахрая», оскільки особа шахрая у сфері страхування майна є видовим поняттям щодо поняття «особа шахрая», а отже, для нього характерні всі загальні ознаки, що властиві шахраям загалом.

Важливо акцентувати увагу на тому, що особою злочинця у сфері страхування майна може бути виключно суб'єкт страхових правовідносин, сторона договору у сфері страхування. Шахрайство у сфері страхування можливе виключно у разі наявності страхових правовідносин між страховиком та страхувальником. Тільки в такому разі шахрайство, вчинене відповідними особами, є шахрайством у сфері страхування в цілому та у сфері страхування майна зокрема. Також, варто звернути увагу на те, що в ролі шахраїв у сфері страхування майна можуть виступати такі суб'єкти страхових правовідносин:

- страхувальник;
- працівник страхової компанії;
- страховик.

Шахрайство у сфері страхування майна може вчинюватися як одноособово, так і групою осіб. Однак варто акцентувати увагу на тому, що суспільна небезпека шахрайства у сфері страхування майна збільшується у зв'язку з вчиненням цього злочину групою осіб. Більше того, ускладнюється також і процес викриття та розслідування цього злочину.

Також важливо зазначити, що ускладнюючим елементом розслідування і викриття даного злочину є участь у його вчиненні представника страхової компанії, оскільки дана особа має високий рівень обізнаності у сфері страхування, володіє відповідними професійними знаннями, які дають змогу якісно та кваліфіковано сформулювати план вчинення відповідного злочину, вчасно та оперативно здійснити організаційні дії з підготовки даного злочину, передбачити можливі труднощі в процесі реалізації злочинного умислу.

Саме тому від рівня дослідження такого структурного елемента криміналістичної характеристики шахрайства у сфері страхування майна, як особа злочинця, залежить і ефективність здійснення розслідування.

Список використаних джерел:

1. Шепітько В. Ю. Особливості криміналістичної характеристики шахрайства. *Вісник Академії правових наук України*. Харків, 1998. № 2. С. 144.
2. Теоретичні засади розслідування шахрайства в сучасних умовах: монографія / за ред. проф. В. Ю. Шепітька. Харків: Право, 2009. С. 168.

3. Бушан О.П. Криминалистическая характеристика и основные положения расследования преступлений, совершаемых посредством кредитных банковских операций. Санкт-Петербург, 2017. С. 105.

4. Лысенко В. В. Расследование вымогательства. Харків, 1996. С. 33.

5. Ведерников Н. Т. Место и роль личности обвиняемого в предмете доказывания по уголовному праву. *Государство и право*. 2003. № 6. С. 45–49.

6. Демидов Н.Н. Изучение личности преступника в процессе расследования : дисс. ... к. ю. н.: 12.00.09. Волгоград, 2003. С. 187.

7. Ведерников Н. Т. Личность преступника как элемент криминалистической характеристики преступления. Криминалистическая характеристика преступления. Москва, 1984. С. 76-79.

8. Алауханов Е. Криминология : учебник. Алматы, 2008. С. 429.

9. Жилкина М. С. Страхование мошенничества: Правовая оценка, практика выявления и методы пресечения. Москва, 2005. С. 192.

10. Владимиренко С.В. Види злочинного страхового шахрайства. *Науковий Вісник Херсонського державного університету*. Вип.1. Т. 3. Херсон, 2015. С. 184-187.

11. Пацурія Н.Б. Поняття і види страхових правовідносин у сфері господарювання. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. 2010. № 82. С. 94-98.

12. Іщук І.В. Початковий етап розслідування шахрайств у сфері страхування автотранспортних засобів : дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Київ, 2010. С. 246.

Статья посвящена исследованию личности преступника – одного из основных элементов криминалистической характеристики мошенничества в сфере страхования имущества. Критериями исследования стали социально-демографические, правовые и морально-психологические признаки. Приведена классификация мошенников в сфере страхования имущества в зависимости от роли, которую они выполняют в страховых правоотношениях, раскрыты их признаки и определены особенности. Исследованы основные типы мошенников в сфере страхования имущества. Указаны проблемные вопросы, которые непосредственно касаются криминалистической характеристики личности преступника – мошенника в сфере страхования имущества, предложены пути их решения.

Ключевые слова: криминалистическая характеристика, личность преступника, расследование, мошенничество, страхование имущества.

The article highlights the forensic characteristic of the offender during the investigation the facts of committing fraud in the field of property insurance - one of the decisive elements in the specified area. The article is focused on analysis of a set of socio-demographic, legal and moral-psychological features. The classification of fraudsters in the field of property insurance is given, depending on the role they play in the insurance legal relations, their features are revealed and determined. The main types of fraudsters in the field of property insurance are investigated. The classification of persons belonging to such groups is given, the role of each of them is determined. It is also mentioned problematic issues, which are directly related to the forensic character of the offender's personality, suggested ways of their solution.

Key words: forensic characteristic, person of the offender, investigation, fraud, property insurance.